Прегледни научни рад
741.5
DOI:10.5937/zrffp44-6267

Тијана Р. Тодић Јакшић[1]
Јелена Д. Јевремовић
Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Катедра за психологију

КАРИКАТУРА – ЗАБАВА, УМЕТНОСТ И НАУЧНИ ДОПРИНОС[2]

Сажетак. Циљ овог рада је, пре свега, да се укаже на различита схватања појма карикатура. Затим, да се прикаже улога и значај карикатуре у време њеног постанка и данас. Да се укаже на научна сазнања у истраживањима препознавања лица до којих се дошло коришћењем карикатура као стимулуса. Рад је писан са намером да објасни које су то особине уметничке форме које има карикатура, а за које је ускраћена. Такође, направљен је осврт и на тренутке настајања и борбе за опстанак сатиричне штампе у Србији.

Кључне речи: карикатура, карикатуриста, наука, уметност.

[1] tijana8504@yahoo.com

[2] Рад је настао у оквиру истраживачког пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* бр. ИИИ 47023 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Карикатура је само један од начина комуникације уметника са ширим народним масама. Њоме се аутори служе да скрену пажњу јавности на тренутно осетљиве теме, појаве и догађаје у друштву, као и на јавне личности и њихова дела. Тачније, карикатуром се на ироничан и сатиричан начин третирају најчешће политичке, економске и социјалне теме једне заједнице.

У Оксфордском речнику карикатура се дефинише као:

„Уметнички израз, углавном портретни, у ком су карактеристике субјекта представљене изобличено или претерано због комичног утиска" (Oxford Dictionary of Art, 1988).

У тумачењу појма карикатуре постоје бројне дефиниције карикатуре као уметничке форме, а једна од истакнутијих је она која се даје у британској енциклопедији:

„Карикатура је искривљено представљање особе, типа или акције. Заједничко им је да су истакнуте особине саздане на претеривању или особинама животиња, птица или поврћа, који замењују делове људског бића или је аналогија начињена с понашањем животиња. Под појмом карикатуре најчешће се мисли на цртеж публикован за публику која познаје субјекта карикатуре" (Encyclopedia Britannica, 1974).

Најчешће лаичке дефиниције карикатура се односе такође на чињенице да се нечији лик представи смешним пренаглашавањем неких карактеристика физичког изгледа особе.

Реч *карикатура* највероватније потиче од италијанског глагола *caricare* што значи натоварити, претерати, пренагласити. Претпоставља се да је реч *карикатура* први употребио Ђовани Атаназио Мозини (Giovanni Atanasio Mosini) у делу Различите фигуре (Diverse figure) (Bologna, 1646 према Dulibić, 2005).

Слика 1: Анибале Карачи, Карикатуре (према Dulibić, 2005)

Међутим, како се историја настанка прве карикатуре везује за настанак портретне карикатуре, дакле карикирање лица стварне особе, италијански појам *carattere* (карактер) или шпански *cara* (лице), такође могу да се повежу са данас коришћеним термином (Dulibić, 2005). Имајући ово у виду, првим карикатуристом се сматра Анибале Карачи (Annibale Carracci, 1560–1609) (видети слику 1).

УЖЕ И ШИРЕ ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА КАРИКАТУРЕ

Израз *карикатура* се некада користи у ширем значењу и подразумева слике апсурда, као и гротескне слике и слике пренаглашавања нпр. тврдичлука, које не осликавају одређену личност тј. индивидуу, већ се баве заједничким карактеристикама групе. Карикатуре у ширем смислу се зову и ситуационе карикатуре и често се користе за персонификацију народа, фракција или идеала (Rhodes, 1996). Ситуационе карикатуре се могу поделити на друштвено ангажоване и карикатуре свакодневице. Друштвено ангажоване карикатуре се односе на одређене људе и догађаје. Њима припадају политичка карикатура, карикатура економског или социјалног стања друштва или појединца, карикатура одређене друштвене класе или занимања, карикатура догађаја везаних за културу и у новије време, еколошка карикатура (Dulibić, 2005). Карикатура свакодневице као тематику има фигуру или фигуре које су представници своје класе, пола или старости у свакодневним ситуацијама.

Ситуациона карикатура се углавном „обраћа" средњој и сиромашној класи људи, са превасходним циљем да их забави. Пошто је породица извор духовитих ситуација које се ослањају на стереотипне односе између: таште и зета, деце и мајки, субмисивног мужа и доминантне жене итд. они су лако преточени у карикатуре. Карикатуре су често тематски везане и за поједина занимања као што су: адвокати, месари, сељаци, доктори, уметници итд. (Dulibić, 2005). Овако широка промена термина карикатура није ретка, али се термин углавном односи на појам карикатуре у ужем смислу.

Појам карикатуре у ужем смислу односи се само на портретну карикатуру. Код портретне карикатуре постоји подела на два типа приказивања: карикатура лица и карикатура читаве фигуре. Код карикатуре лица карикатуриста је усредсређен на пренаглашавање или делимично трансформисање портретних црта лица.

Код карикатура читаве фигуре, осим лица карикатуриста приказује пренаглашене карактеристичне телесне особине модела (дебљина, мршавост, грбавост), диспропорционалне делове тела (кратак врат, дуге ноге), на смешан начин истиче карактеристичан покрет или начин хода. Карикатура фигуре на духовит начин „коментарише" читаву особу и њене животне навике (Dulibić, 2005).

Једна од најранијих карикатура планетарно познатог појединца јесте дело Ђан Лоренца Бернинија (Gian Lorenzo Bernini, 1598–1680), барокног скулптора и архитекте који је приказао оронулу фигуру подупрту јастуцима на кревету, са огромном капом за спавање. У ствари, капа за спавање је митра (верска капа), а приказана фигура је Папа Иносенте XI. Папин најкарактеристичнији део тела је нос, који је приказан у огромној пропорцији (видети слику 2).

Намера која стоји иза било ког приказа карикатуре може бити широко дефинисана, али прецизна мотивација сваког појединачног дела варира од уметника до уметника. Док дело неког карикатуристе нагиње истицању нпр. националних или сексуалних стереотипа, други откривају политичке амбиције, па је тако уметност карикатуре фузија суровог импулса да се исмеје и више потребе за променом и реформом.

Неки од првих карикатуриста у свету, поред раније поменутих, били су: Онор Домије (Honoré Daumier, 1808–1879), Пол Гаварни (Paul Gavarni, 1804–1866), Џорџ Крукшанк (George Cruikshank, 1792–1878), код нас су то били: Живојин Павловић Жикишон (1885–1950) и Петар Пјер Крижанић[3] (1890–1962). Данас су у Србији најпознатији карикатуристи: Југослав Влаховић[4], Борислав

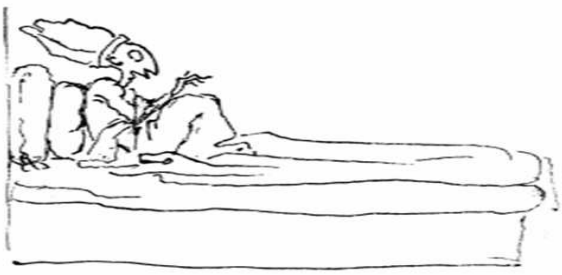

Слика 2: Ђан Лоренцо Бернини, Карикатура папе Иносента XI (према Rhodes, 1996)

Станковић Стабор, Владо Волаш, Слободан Обрадовић (видети прилоге).

КАРИКАТУРА – ШТА И НА КОЈИ НАЧИН ПРИКАЗУЈЕ

Када је једном портретна карикатура ушла у политичку штампу постала је оружје за демаскирање и исмевање моћних. Данас се карикатура свакодневно, самостално или као додатак новинском чланцима, користи као омаж за дневно политичке догађаје. Такође, често је пропраћена кратким текстуалним објашњењем. Политичка карикатура је обично начин да се изрази незадовољство људи због неких дела или изјава политичара, како оних на позицији тако и оних у опозицији. Обично овакав вид карикатура има век трајања колико и вест на коју се односи, али се јефтино умножава што је чини доступном за ширу публику, а самим тим и убојитим оружјем за деловање. Данас се политичка карикатура не ограничава само на портретну карикатуру.

Прегледом доступне литературе може се закључити да карикатура има четири основне особине, а то су:

1) *разоткривање скривених намера друштвено ангажованих појединаца* Неодвојиви аспект карикатура јесте њен потенцијал да осветли особености карактера индивидуе. Тако се на пример многи политичари приказују са великим носевима, налик оном који има лутак Пинокио (Rhodes, 1996).
2) *пренаглашавање мана модела* У сврху забаве, понекад и изругивања, исмевања или чињења пародија карикатуристи креирају портретну карикатуру наглашавањем само мана међу осталим карактеристикама модела. Данас се често ово схватање начина стварања портретне карикатуре из XVII века не поштује јер се креативном поступку приступа либералније,

[3] Петар Пјер Крижанић је рођен 19. маја 1890. године у Глини, Хрватска. Новинском карикатуром почео је да се бави 1909. године у загребачком листу „Коприве". Један је од оснивача хумористичког листа „Ошишани јеж", 1935. године. Умро је 1962. године. Њему у част је установљена Пјерова награда за карикатуру.

[4] Југослав Влаховић је рођен 1949. године у Београду. Дипломирао је на Факултету примењених уметности на којој ради као професор од 1997. године. Као илустратор и карикатуриста објављује радове у многим домаћим и иностраним часописима. Има око стотину самосталних изложби, објавио је неколико књига и освојио већи број награда. Председник је ФЕЦО Србија (Удружење карикатуриста Србије, 2014).

односно пренаглашавају се особине које се не сматрају манама (Rhodes, 1996).

3) *фиксирање на хумор* Недвосмислена је намера карикатуристе да код публике изазову смех. Један од извора успеха карикатура, унаточ очигледној метричкој нетачности у приказу модела јесте парадоксални квалитет карикатура. Ипак, хумор није неизбежна карактеристика карикатура. Мало је вероватно да ће карикатуре Јевреја, чији су аутори нацистички пропагандисти, код било кога данас изазвати смех (Rhodes, 1996).

4) *фиксирање на поједностављивање* Карикатуре су обично цртежи или графике које су једноставније у односу на остале форме приказа модела. У буквалном значењу ове графике су у ствари осиромашени прикази јер се ослањају само на линије без додатних информација које нуде боје и сенке на сликама или фотографијама. Ипак, поједностављивање може да буде моћно оружје за пренос информација. Искази уметника некада указују да скице, где су идеје и карактеристике будућег дела само набацане, изазивају код посматрача јачу имагинацију него када је дело завршено (Rhodes, 1996).

Ипак, за разлику од пренаглашавања, поједностављивање није суштинска, базична особина карикатура, јер карикатуре могу бити и веома детаљне.

ПРИМЕНА КАРИКАТУРЕ У ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Бројни су радови објављени на тему препознавања лица у којима је као стимулус коришћена карикатура. Препознавање објеката базира се на репрезентацији сета саставних елемената објеката као и веза између њих. Међутим, дискриминација између објеката као што су људска лица није лака. Према налазима истраживања (Valentine, 1991) мултидимензионални просторни оквир (МДП) даје одговор на питање како разликујемо лица. Димензије овог простора одговарају карактеристикама и атрибутима који се користе да се једно лице опише. Претпоставка је да се ново лице смешта у простор у зависности од сличности тј. различитости од упросеченог лица које служи као референтна тачка и налази се у центру. Овај модел има за циљ да обезбеди јединствен начин препознавања лица укључујући и ефекте коришћења карикатура (Valentine, 1991). Иако карикатуре пренаглашавају јединствене и типичне карактеристике једног лица утврђено

је да приликом коришћења компјутерских карикатура оне не ометају већ могу да повећају типичност препознавања лица (Perkins, 1975; Benson & Perrett, 1991; Benson & Perrett, 1994; Rhodes & Tremewan, 1994). Уколико се лица могу репрезентовати са 37 линија базираних на сету од 169 тачака (Brennan, 1985) поставља се питање да ли три врсте репрезентација истог лица (карикатура, антикарикатура и оригинал) могу да се разликују у тачности и брзини препознавања у односу на стандард који је центар нашег МДП (Rhodes, Brennan & Carey, 1987). Карикатуре су креиране пренаглашавањем свих метријских разлика између лица и стандарда, док су антикарикатуре створене умањењем свих разлика између лица и стандарда[5]. Мерењем тачности и брзине препознавања три врсте репрезентације лица у односу на стандард довела је до закључка да се карикатуре сличних лица идентификују брже од оригинала, а оне пак брже од антикарикатура. Разлике у тачности идентификације три врсте репрезентација не постоје (Rhodes, Brennan & Carey, 1987).

У истраживању тачности препознавања лица различитих раса, као стимулуси су коришћене и карикатуре (Byatt & Rhodes, 1998). Испитаницима су презентоване карикатуре лица припадника две расе (европске и кинеске). Пошто свака раса има своје упечатљиве особине лица, да би се добио стандард у МДП особине су упросечене. Креиране карикатуре, коришћене као стимулуси у истраживању, биле су сврстане у две групе: усклађене и неусклађене са нормама стандарда. Усклађене са нормама стандарда би биле оне карикатуре које пренаглашавају карактеристике лица у складу са нормама стандарда расе којој припадају. Неусклађене са нормама стандарда би биле оне које пренаглашавају особине лица стандарда друге расе. Добијени резултати указују да су карикатуре усклађене са нормама стандарда прецизније препознате од неусклађених и то без обзира на расу. Међутим, карикатуре неусклађене са нормама стандарда се тачније препознају од антикарикатура усклађених са стандардом тј. лица која су ближа стандарду своје расе (Byatt & Rhodes, 1998).

Неуролошке студије указују да неурони за препознавање лица у темпоралном кортексу јаче реагују на карикирано лице него на оригиналну слику (Leopold, Bondar, Giese, 2006). Рамачандран и Хирстејн (Ramachandran and Hirstein) сугеришу да је карикатура

[5] Свако људско лице се може репрезентовати помоћу фиксног сета од 169 тачака. Упросечавањем позиција тачака на сету изабраних стимулуса лица добија се стандард.

повезана са ефектом врха (peak shift effect). Мождане ћелије мајмуна много јаче реагују на пренаглашене верзије стимулуса, него на оригиналне (Ramachandran and Hirstein, 1999).

КАРИКАТУРА У СРБИЈИ И О СРБИМА

Најстарији српски сатирични лист, покренут 1861. године у Новом Саду залагањем Ђорђа Рајковића и Јована Јовановића Змаја, био је *Комарац*. У српској историји познат је период када су после доношења Закона о слободи штампе 1869. године почели да се оснивају сатирични листови у великом броју. Иако је цензура била привидно укинута, након доношења поменутог закона, полиција је имала улогу још строжег цензора. Ипак, за време владавине Милана Обреновића излазило је чак 28 сатиричних листова, док их је у периоду пре 1868. године, када је млади Обреновић ступио на престо, излазило свега пет (Рошуљ, 2009). Једна од првих карикатура Милана Обреновића објављена је баш у *Комарцу* 16. јануара 1869. године. На њој је нацртан како је пошао да се са осталом децом игра напољу. Мајка „Србија" га опомиње да не иде сам и гологлав, на шта он одговара да иде на игралиште да се игра војника. Мати „Србија" му предлаже да ипак понесе круну, пази на себе и поведе Миливоја. Милан одлучује да му мати чува круну, јер је напољу олуја која би му је скинула с главе. Аутор карикатуре, сликар Луриа, јасно указује на подршку намесништву да још ревносније „чува круну" младом кнезу Милану (видети слику 5) (Рошуљ, 2009).

Српску политичку сцену су на сатиричан начин приказивали и у часописима других земаља, поготову оних које су имале политички интересе. У три немачка илустрована сатирична часописа: Kladeradač, Simplicisimus i Ulk, могло се видети мноштво карикатура које су приказивале Балкан, а пре свега Србију, у негативном светлу. На тај начин карикатуре су подупирале стереотипе који су посебну улогу имали у Првом и Другом светском рату (Ристовић, 2003).

Сатирични листови седамдесетих година XIX века у Србији су углавном обрађивали политичке теме, мада нису заостајали ни у обради свакодневних проблема и догађаја. После дугог периода забрана, ограничења и прописа о начину одевања, од тридесетих година XIX века, а поготову у време владавине последњих Обреновића, утицај Француске моде постаје доминантан. Пошто су традиционалну српску ношњу жене носиле углавном за свечане

прилике и костимиране забаве, познате су карикатуре Миливоја Мауковића, Бране Цветковића и Јована Пешића у којима се критикује женска мода (Гарић, 2010). У 12. броју *Брке*, објављеног 27. јуна 1882. године, приказано је како су се жене и мушкарци одевали раније, а како тада, али паралелно са тим и како се изменио положај жене у односу на мушкарца (видети слику 6). Исте године је у 32. броју *Брке*, објављеног 14. новембра 1882. године штампана карикатура којом се исмева потенцирање жене за родном равноправношћу приказом њиховог развојног пута од метле до „даме" (видети слику 7).

ПОПУЛАРИЗАЦИЈА КАРИКАТУРЕ

Данас се на интернету могу наћи различити бесплатни софтвери који омогућавају, врло једноставним манипулацијама слика, креирање најразличитијих видова карикатура и аватара за социјалне мреже. Уколико пак неко прижељкује да црта карикатуре на традиционалан начин то може научити на убрзаном „курсу", пратећи презентацију која у осам корака објашњава како нацртати карикатуру. Оно што је кључно у датим инструкцијама јесте да сваку особину модела која, по мишљењу аутора, искаче из опсега „обичног" треба пренагласити и тако је учинити упадљивом, а дело учинковитим.

Интернационално друштво карикатуриста (The International Society of Caricaturist Artists) је непрофитабилна организација која има за циљ упознавање медија и шире јавности са уметношћу цртања карикатура, као и промоцију карикатура као вида уметничке форме али и професије. У виду организовања предавања, семинара, такмичења, радионица организација својим члановима даје савете о цртању карикатура, промоцији њихових дела и тд. Организацију је формирао Wallace „Buddy" Rose, 1989. године (The International Society of Caricaturist Artists, 2014). ФЕЦО је знатно скромније удружење карикатуриста Србије, које има исте циљеве као интернационално удружење.

Данас се карикатура користи и као облик забаве. Карикатуристи често раде у туристичким местима и нуде туристима, за пристојну своту новца, „карикатуру" успомену са пута. Такође, у свету су основани многобројни музеји посвећени историји развоја карикатуре. Неки од њих су: Museo de la Caricatura у Мексико Ситију, Muzeum Karykatury у Варшави, Frankfurt у Франкфурту, Wilhelm Busch Museum у Хановеру, Cartoonmuseum у Базелу и тд.

ЗАКЉУЧАК

Иако карикатура није популарна форма експресије у академским и уметничким круговима, њена позиција је у неуметничкој јавности дијаметрално супротна. Са намером да изазове смех или укаже на недостатке у друштвеним, политичким, материјалним, и културолошким приликама у некој заједници карикатура постаје средство масовне експлоатације. Међутим, разумевање симболике коју карикатура носи захтева од конзумента ове уметничке форме познавање правила функционисања заједнице.

Применом у истраживањима препознавања лица значај карикатуре није остао на нивоу приказа садржаја који нагони на (под)смех. Закључци истраживања су да се визуелне представе нових лица формирају око већ постојећег прототипа тј. стандарда и да је притом време препознавања карикатура лица краће у односу на стварна лица. Претпоставка је да већ виђено у првобитној стимулацији, али наглашено, у ствари олакшава препознавање. Карикатура као најудаљенији облик репрезентације неког лица од прототипа оставља јачи утисак на испитаника. Та упечатљивост карикатуре произилази из пренаглашавања разлика стварног лица од стандарда.

Популарност карикатуре огледа се у све већем броју полазника курсева за карикатуристе као и у повећаном броју понуђених апликација за креирање карикатура за готово све верзије комуникационих уређаја новије генерације.

ЛИТЕРАТУРА

Benson, P. J. & Perrett, D. I. (1991). *Perception and recognition of photographic quality facial caricatures: Implications for the recognition of natural images*. Eur J Cognit Psychol, 3, pp. 105–135.

Benson, P. J. & Perrett, D. I. (1994). *Visual processing of facial distinctiveness.* Percept, 23, pp. 75–93.

Brennan S. (1985). Caricature Generator: The Dynamic Exaggeration of Faces by Computer. Leonardo, Vol. 18, No. 3, pp. 170–178.

Byatt, G., Rhodes, G. (1998) *Recognition of own-race and other-race caricatures: implications for models of face recognition.* Vision Research Volume 38, Issues 15–16, Pages 2455–2468.

Dulibić, F. (2005). Definiranje karikature kao likovne vrste, Karikatura. Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća, Filozofski fakultet, Zagreb, Naklada Slap. Преузето са http://www.nakladaslap.com/public/docs/knjige/Karikatura %20-%20poglavlje.pdf

Encyclopedia Britannica (1974). Macropedia, sv. 3, Chicago, str. 909.

Гарић, Д. (2010). Од метле до даме – критика женске моде кроз карикатуру у српској штампи крајем XIX и почетком XX века. *Рад музеја Војводине* (52) 233–245.

The International Society of Caricaturist Artists (2014). Преузето са http://www.caricature.org

Leopold, D., Bondar, I., Giese, M. (2006). *Norm-based face encoding by single neurons in the monkey inferotemporal cortex.* Nature 442:572–575.

Oxford Dictionary of Art, Oxford University Press, Oxford – New York, 1988, str. 92.

Perkins, D. (1975). *A definition of caricature, and caricature and recognition*. Studies in the Anthropology of Visual Communication;2(1): 1–24.

Ramachandran, V. S. and Hirstein, W. (1999). *The Science of Art A Neurological Theory of Aesthetic Experience.* Journal of Consciousness Studies, 6, No. 6–7, pp. 15–51.

Rhodes, G. (1996). *Super Portraits: Caricatures and recognition.* Hove: The Psychology Press.

Rhodes, G., Brennan, S., Carey, S. (1987). *Identification and ratings of caricatures: Implications for mental representations of faces.* Cognit Psychol, 19 pp. 473–497

Rhodes, G., Tremewan, T. (1994). Understanding face recognition: Caricature effects, inversion and the homogeneity problem. Visual Cognit, 1 pp. 275–311

Ристовић, М. (2003). *Црни Петар и балкански раздојници: Балкан и Србија у немачким часописима (1903–1918)*. Удружење за друштвену историју, Београд: Чигоја штампа.

Рошуљ, Ж.. (2009). *Сатирична штампа о краљу Милану*. Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад: Матица српска.

Удружење карикатуриста Србије ФЕЦО (2014). Преузето са http://www.fecoserbia.com

Valentine, T. (1991). *Representation and process in face recognition.* Vision and Visual Dysfunction, Vol. 14. Pattern recognition by man and machine. (Series editor, Cronley-Dillon J). Macmillan: London.

ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ

Dulibić, F. (2005). Definiranje karikature kao likovne vrste, Karikatura. Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća, Filozofski fakultet, Zagreb, Naklada Slap. Преузето са http://www.nakladaslap.com/public/docs/knjige/Karikatura %20-%20poglavlje.pdf

Гарић, Д. (2010). Од метле до даме – критика женске моде кроз карикатуру у српској штампи крајем XIX и почетком XX века. *Рад музеја Војводи,е* (52) стр. 240, 242.

Карикатура Brainman, аутор Станковић, Б. Стабор, (2014). Преузето са http://www.cartoongallery.eu/englishversion/gallery/serbia/borislav-stankovic-stabor/

Карикатура Дан у Београду, аутор Влаховић, J. (2012). Преузето са http://www.danubeogradu.rs/2012/12/karikatura-jugoslav-vlahovic/

Rhodes, G. (1996). *Super Portraits: Caricatures and recognition.* Hove: The Psychology Press. стр. 10.

Рошуљ, Ж. (2009). *Сатирична штампа о краљу Милану*. Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад: Матица српска, стр. 67.

Tijana R. Todić Jaksić
University of Priština with temporary head-office
in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy

Summary

Caricature – Fun, Art and Scientific Contribution

The paper aims to point out on various understandings of the term caricature. Then, we are going to show caricature's place and importance at the time of its origin to this very day. Answering on questions and giving scientific conclusions concerning caricature's usage as stimuli will be also dealt with. This paper will reveal caricature's characteristics as an artistic form which weren't appreciated until now. Origins and development of Serbian satirical press has also been surveyed.

Key words: Caricature, Caricaturist, science, art.

ПРИЛОЗИ

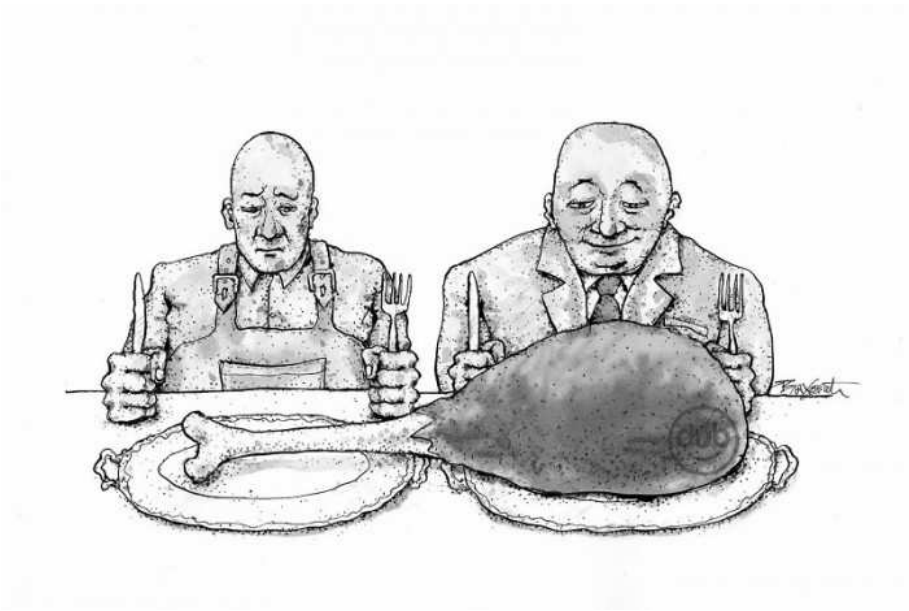

Слика 3: Дан у Београду, аутор Југослав Влаховић

Слика 4: Brainman, аутор Борислав Станковић Стабор

Слика 5: Прва карикатура краља Милана објављена у новосадском „Комарцу" 16. јануара 1869. године. Аутор Лурија (преузето из Рошуљ, 2009)

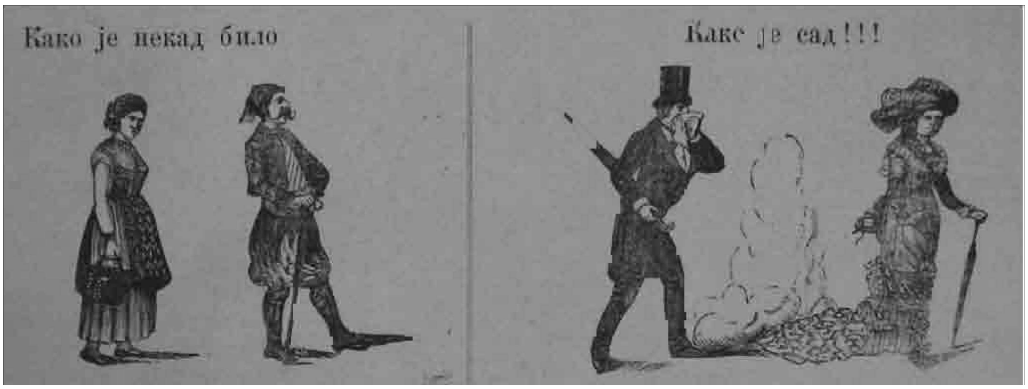

Слика 6: „Како је некад било, како је сад!", „Брка", 27. јун 1882 (преузето из Гарић, 2010)

Слика 7: „Постанак наших 'дама' по Дарвиновој теорији". „Брка", 14. новембар 1882. (преузето из Гарић, 2010)